

Vrouwen, salons en de ontwikkeling van het parlement

Een vergeten begin in de Franse negentiende eeuw

Henk te Velde

Marie d'Agoult

Sinds de jaren 1980 wordt de Franse Revolutie vooral bestudeerd als zijnde de belangrijkste bijdrage aan de uitvinding van de moderne politiek. Historici schreven over het nieuwe en revolutionaire van verkiezingen, van een moderne volksvertegenwoordiging met een massaal publiek, van het ideologische onderscheid tussen links en rechts. Ze besteedden ook veel aandacht aan het nieuwe repertoire van rituelen en symbolen dat de Revolutie introduceerde. In de nieuwe democratie was volgens hen voor vrouwen weinig plaats. Joan Landes liet in haar bekende *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution* (1988) zien dat de revolutionairen alleen democratie wilden voor mannen en zich keerden tegen de invloed van vrouwen in de oudere adellijke cultuur. Mannelijke democratie tegenover verwijfde en vrouwelijke aristocratische cultuur, dat was de boodschap. De overwinning van de revolutie was volgens Landes zeer ingrijpend. Daarna bleven vrouwen in de gevestigde politiek lange tijd marginaal en het wachten was op de eerste feministische golf. De adellijke cultuur van de politiek-literaire salons die in de achttiende eeuw nog ruimte had geboden aan vrouwen, was verdwenen. Niet langer konden zij als gastvrouw van een salon een informele macht uitoefenen.

De revolutie had aan deze vrouwelijke rol een einde gemaakt (Zie verder onder meer Goodman, 1994).

Doordat de historici zich concentreerden op het einde van de achttiende eeuw, is zowel aan de rol van vrouwen als aan de ontwikkeling van de politiek in de daaropvolgende periode onvoldoende aandacht besteed. Ten eerste kwam er in de Revolutie helemaal geen einde aan de cultuur van de salons, maar beleefde die in de eerste helft van de negentiende eeuw een nieuwe bloei. Ten tweede was de Revolutie weliswaar een doorbraak van democratie, maar kwam het parlementaire systeem pas tot bloei na de val van Napoleon, in het Frankrijk van de Restauratie (1815-1830) en de Julimonarchie (1830-1848). Ik zal betogen dat de eerste ontwikkeling een belangrijke voorwaarde was voor de tweede. In het begin van de negentiende eeuw kreeg het moderne parlementarisme definitief vorm en vrouwen hebben daarin een cruciale rol gespeeld. Hiervoor heeft de parlementaire geschiedenis tot dusver geen enkele belangstelling getoond.

Het ligt voor de hand de rol van vrouwen in de ontwikkeling van het parlementarisme allereerst in Frankrijk te onderzoeken. Dat land was samen met Groot-Brittannië in de negentiende eeuw de maatstaf waar

andere landen zich naar richtten. Het was ook de plek waar als reactie op de Franse Revolutie na 1813 een nieuwe politiek moest worden opgebouwd en juist onder die omstandigheden was de rol van vrouwen groot. Steven Kale (2004), die recentelijk de politieke betekenis van de salons onderzocht, zegt dat vrouwen geen echte macht bezaten, ook al domineerden ze de salons. Als het op beslissingen aankwam, dan namen mannen de touwtjes in handen.¹ Maar wat is 'echte' politieke macht? Een van de grootste politieke prestaties van de eerste helft van de negentiende eeuw was de ontwikkeling van een parlementair systeem. Daarin speelden vrouwen een rol die belangrijker was dan die van veel 'echte' politieke beslissingen. Vrouwen konden niet zelf een politieke functie vervullen, maar ze konden zeker aan politiek doen. Zo oefenden ze grote invloed uit op de ontwikkeling van het institutionele hart van de parlementaire democratie.

Het ging dan wel voornamelijk om dames uit de aristocratie. Hun adellijke cultuur heeft de ontwikkeling van het parlementaire systeem meebepaald. Het moderne parlement is begonnen als een elitaire instelling en voor de acceptatie ervan was een elitaire cultuur van wezenlijk belang. De consensus over het belang van de instelling ontstond eerst in kleine kring; juist op die kring hadden adellijke dames invloed. De tegenwoordig vanzelfsprekende samenstelling 'parlementaire democratie' bestond nog niet. Parlementarisme heeft zich deels ontwikkeld los van democratie in de zin van algemeen kiesrecht, laat staan in de zin van maatschappelijke gelijkheid. De rol van vrouwen in de ontwikkeling van het parlementarisme is tot dusver verwaarloosd en is zeker zo groot geweest als die in de totstandkoming van democratie.

Dames, salons en parlementaire geschiedenis

De dames om wie het hier gaat, zijn nogal eens bestudeerd als een afgeleide van de interessante man wiens *maîtresse* ze waren. 'I had often wished that I could write a book about Prince Talleyrand, but knew too well that I lacked both the time and the qualifications required', schreef de Britse historicus Ziegler in 1962 met ontwappende eerlijkheid. 'I came therefore to his niece, the Duchess of Dino, as something of a second best', en pas toen ontdekte hij dat zij op zichzelf meer dan de moeite waard was (Ziegler, 1962, p. 7). De Franse gravin d'Agoult (1805-1875) was volgens de ondertitel van een verder serieuze biografie 'le grand amour de Liszt', terwijl ze in haar tijd heel wat meer was dan de geliefde van een bekende componist.² Ze schreef onder de naam Daniel Stern onder meer een bekend geworden geschiedenis van de revolutie van 1848 en was iemand die meetelde in het culturele leven. In haar postuum verschenen memoires schreef ze dat Franse 'democraten' moeders en echtgenotes in het openbaar prezen, maar ze in feite in een ondergeschikte positie wilden houden. Voor de democratie golden aristocratische cultuur en hoffelijkheid als hol en oppervlakkig en moest 'l'influence des femmes dans un salon' wel een omkering van alle regels en rollen lijken. De komst van de democratie had het lot van de aristocratische salon als plaats van politieke en culturele uitwisseling bezegeld (D'Agoult, 1990, p. 278-279). In Frankrijk werd onder de Derde Republiek al in de jaren 1870 definitief algemeen mannenkiesrecht ingevoerd. De vrouwen moesten wachten tot 1944. Voor Marie D'Agoult was duidelijk dat de democratie slecht was voor vrouwen.

D'Agoult legde uit dat in aristocratische kringen echtgenoten hun sociale leven meestal gescheiden doorbrachten. Van de man werd verwacht dat hij elders de speciale gast werd van een salon, terwijl de vrouw een salon opzette in hun gezamenlijke woning (Martin-Fugier, 1990, p. 93). Zij was de gastvrouw van de salon, degene die de gasten uitnodigde en de leiding had. D'Agoult gaf in haar memoires toe dat een salon niet echt compleet was zonder een politieke 'grand homme' zoals de beroemde schrijver en royalistische politicus René de Chateaubriand, de ster van de salon van Madame de Récamier, of François Guizot, de conservatief-liberale leider en de ster van de salon van zijn maîtresse de princesses van Lieven. Zelf hield D'Agoult niet van de cultus van grote mannen.

Een politieke salon draaide om de ontmoeting en vermenging van cultuur en politiek in een informele, verfijnde sfeer. De salon was een belangrijke ontmoetingsplaats voor politici in een tijd waarin buiten het parlement weinig gelegenheden bestonden voor overleg. Er waren weliswaar bijeenkomsten van gelijkgezinden, maar voor de vestiging van het parlementaire systeem waren juist ontmoetingen tussen tegenstanders van belang. Na de val van Napoleon moest het parlementaire systeem opnieuw worden uitgevonden. De kortstondige ervaring met een parlementair systeem na 1789 was roemloos en fataal geëindigd en kon daardoor achteraf niet goed als voorbeeld dienen. Het verschijnsel van de oppositie, die principieel een eigen standpunt verdedigt maar loyaal is aan het systeem, werd pas na 1813 aanvaard. Toen werd ook met ministeriële verantwoordelijkheid geëxperimenteerd tegenover vorsten die hun macht niet graag afstonden, parlementaire instrumenten werden ontwikkeld en over persvrijheid en kiesrecht

werd veel gestreden. Aan het begin van de twintigste eeuw verscheen de eerste omvattende, analytische studie van de invoering van het parlementaire systeem een eeuw eerder (Barthélemy, 1904). Terwijl in deze studie van alles aan de orde kwam ontbraken, volgens een recensent, ten onrechte de salons. Toen hij zijn recensie schreef (1905) werden alle politieke kwesties besproken in dagbladen, politieke clubs en grote bijeenkomsten en waren salons niet meer nodig. Maar onder het beperkte kiesrecht van het begin van de negentiende eeuw vervulden de salons een belangrijke politieke functie. Volgens hem zou er studie moeten worden gedaan naar de parlementair-politieke betekenis van de salons.³

Zijn wens is met het recente boek van Kale voor een belangrijk deel in vervulling gegaan, maar de verbinding met de parlementaire politiek staat daarin niet centraal. De recensie wordt geciteerd in een boek over het ontstaan van het parlementaire systeem dat enkele jaren geleden verscheen, maar het commentaar over de salons wordt voor kennisgeving aangenomen en het boek beperkt zich tot staatsrecht (Laquière, 2002, p. 8-9, noot 4). Ook in deze studie komen geen vrouwen voor. In de literatuur over het parlement werd lange tijd niet over salons gesproken, in de literatuur over de salons ontbrak het parlement. De meeste publicaties over de salons concentreren zich op hun culturele betekenis en behandelen politiek slechts als een van de deelonderwerpen. Over hun macht om een nieuw politiek systeem te helpen vestigen, zwijgt zelfs de recente synthese van Kale. Daarover wordt wel iets interessants gezegd in het hoofdstuk 'Chambers and salons' in een recent boek van Philip Mansel, die eerder onder meer over Lodewijk XVIII schreef, de eerste koning na Napoleon. Hij betoogt dat Parijs zijn reputatie van hoofd-

stad van Europa tijdens de Restauratie zowel dankte aan zijn vrije parlementaire politiek als aan de stimulerende cultuur van de salons.

'Debates in the Chamber were considered one of the best spectacles in Paris. (...) Since parliamentary monarchy and freedom of speech were novelties, there were, after 1815, a vigour and enthusiasm in debate which later, more cynical epochs often lacked.' (Mansel, 2001, p. 105)

Dit is een belangrijke opmerking. Er moest een parlementaire wereld worden opgebouwd. Daarvoor waren vrouwen op tenminste drie punten van betekenis: (1) als centrale figuren in de salons, (2) als critici en publiek van de parlementaire politiek, en (3) als smeders van politieke allianties.

Dames als centrum van de salon

In de salons werd de kunst van het beschaafd converseren beoefend en werden de retorische prestaties van de belangrijkste parlementariërs besproken. In veel salons stond één belangrijke figuur centraal, zoals Chateaubriand of Guizot, van wie de gastvrouw dan de *maîtresse* was. Daar domineerde één politieke mening. Daarnaast waren er ook politiek gemengde salons. De menging van lieden van verschillende politieke overtuiging werd gezien als een uitdaging. De gastvrouwen konden hun talenten tonen door het al hun gasten naar de zin te maken. Zo vertelt een van hen met smaak hoe ze politici van allerlei stromingen uitnodigde en hoe ministers met ex-ministers van de vorige regering in gesprek raakten (Maillé, 1984, p. 287-288). Een ander noteert trots dat een vooraanstaande politicus haar salon als de enige beschouwde

waar onpartijdigheid heerste (Dino, 1909, II p. 118).

Of er nu meer dan één stroming vertegenwoordigd was of niet, telkens ging het om het beschaafde en onderhoudende gesprek over de politiek van de dag, niet om een partijbijeenkomst. In de salons droeg de menging van politiek met literatuur en gepolijste conversatie bij aan de regulering van de politiek. De aristocratische saloncultuur was essentieel voor de totstandkoming en instandhouding van het homogene politieke milieu dat de noodzakelijke basis van het parlementaire systeem vormde, vooral in de ontstaansfase en vroege ontwikkeling ervan (Kale, 2004; Martin-Fugier, 1990, pp. 182-186).

Aan het begin van de negentiende eeuw was in Frankrijk nog niet duidelijk wat parlementaire politiek kon inhouden. Om onenigheid niet te laten eindigen in burgeroorlog maar in geregeld debat was tussen de parlementaire tegenstanders een zekere consensus nodig over de regels waaraan de politieke strijd zou moeten gehoorzamen. Men moest het eens zijn over de manier om het oneens te zijn. Dit was niet gemakkelijk zo kort na de extreem gepolariseerde politiek van de Franse Revolutie. Zittingen van de *Chambre des Députés* liepen soms geheel uit de hand, met schreeuwende volksvertegenwoordigers en een voorzitter die zijn greep op de zaak geheel verloor. In deze situatie was aandacht voor politiek als een vorm van beschaafde cultuur van belang (Stock-Morton, 2000, p. 169). Adellijke dames hadden deze aandacht. Zij werden geacht de dragers van cultuur te zijn. Als *salonnières* verspreidden ze de normen van beschaafde conversatie die in het vuur van de politieke strijd ten onder dreigden te gaan.

Alles draaide in de Franse politiek om Parijs. Daar vielen de politieke beslissingen.

De provincie deed er hooguit toe in verkiezingstijd; bovendien werden de krachtsverhoudingen in de politiek maar deels door de kiezers vastgesteld. Doordat er geen vaste partijen maar alleen losse parlementaire verbanden bestonden, hing veel af van de overtuigingskracht van individuele politici. Zij stonden centraal in de politiek en hun dagkoers werd bepaald in de salons, waar de politici en hun belangrijkste publiek elkaar troffen. Het parlement zetelde in Parijs en in de Parijse salons werd de held van de dag besproken. Was dat de conservatief-liberale François Guizot of zijn iets progressievere tegenstander Adolphe Thiers? De prinses van Lieven opereerde als een soort *spindoctor* voor Guizot door tegenover kennissen over zijn parlementaire successen op te scheppen. De hertogin van Dino had echter nadat Guizot volgens Lieven op de Kamer een verpletterende indruk had gemaakt Thiers horen spreken. Volgens haar had juist Thiers groot succes gehad (Dino, 1909, II p. 125). Dergelijke oordelen waren verbonden met persoonlijke en politieke voorkeuren, maar ze hadden een bredere betekenis. Deze connaisseurs van het politieke debat bespraken de vraag wie de beste parlementariërs en redenaars waren. Zo beïnvloedden de salondeelnemers de kwaliteitsstandaarden voor het parlementaire debat na de introductie van het parlementaire systeem.

Critici en publiek

Vrouwen behoorden tot de kern van het publiek dat het beginnende parlementaire leven nodig had. Een parlement zonder publiek is geen parlement. Parlementen leven van openbaarheid en hun prestige en macht hangen nauw samen met hun zichtbaarheid in de publieke opinie. De legitimiteit van parlementen hangt niet alleen

af van de verkiezingen, maar ook van de belangstelling van het (relevante) publiek. Pas als erover gesproken wordt, bestaat een parlement echt. Het publiek dat ertoe deed, was het milieu van de mensen die het stemrecht bezaten, de wereld waartoe ook de Kamerleden zelf behoorden. Dit was, kortom, het milieu van de salons. Juist de neiging van de salons tot informele informatie-uitwisseling en tot oordelen inclusief roddel, maakten dat in snel tempo de parlementaire nieuwtjes de ronde deden en reputaties werden gemaakt of gebroken.

De Franse Senaat werd niet gekozen en was gesloten voor het publiek, zodat die al snel werd overvleugeld door de gekozen *Chambre des Députés* waar de publieke tribune grote aantrekkingskracht had. Madame de Staël merkte in haar laatste boek, dat slechts enkele jaren na de invoering van het parlementaire systeem verscheen, al op dat de *Chambre des Députés* veel meer gezag had omdat men de sprekers kende en ging beluisteren (De Staël, 1983, p. 487). Zelfs een lid van de Senaat als de hertog van Broglie was niet uit de Kamer weg te slaan en gaf de voorkeur aan de tribune van de *Députés* boven een zitting van zijn eigen Senaat (Broglie, 1886, I, p. 309 en 319). In de *Chambre des Députés* werden de politieke krachtsverhoudingen in debatten publiekelijk vastgesteld; het gevoel deel te hebben aan belangrijke ontwikkelingen verhoogde de aantrekkingskracht van de soms spectaculaire parlementaire duels.

Delphine de Girardin schreef vanaf de jaren 1830 een column over het mondaine leven in Parijs. Volgens haar was het uitgangspunt van het politieke debat in haar tijd 'gouverner, c'est amuser.' (Girardin, 1986, II, p. 398). Zij twijfelde aan het nut van zo'n opvatting omdat saaie maar nuttige wetten belangrijker waren dan spectaculaire parlementaire optredens. Ze vergat

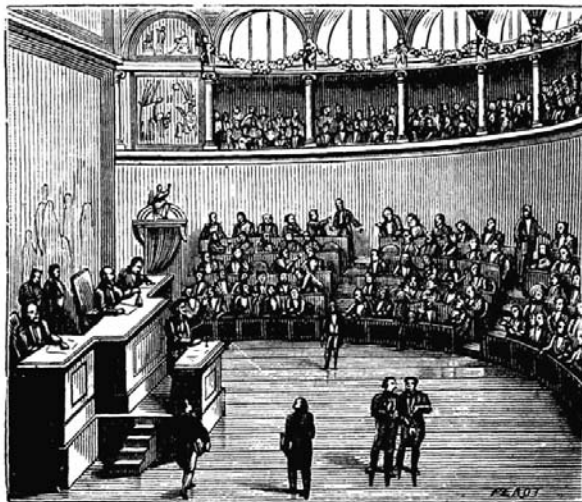
dat het in het begin helemaal niet vanzelfsprekend was dat de parlementaire debatten ertoe deden. Zonder publieke belangstelling had het parlementaire systeem zich niet kunnen ontwikkelen. De grote publieke belangstelling droeg ertoe bij dat het parlement in korte tijd een factor werd waar men niet omheen kon. Vrouwen zaten zeer zichtbaar op de tribune van het parlement en konden in de praktijk hun kampioenen toejuichen. Officieel waren zij zoals alle toeschouwers wel tot stilte veroordeeld.

Voor adellijke dames genoten van het parlement. Zeker als ze jong waren, draaide hun leven voor een belangrijk deel om 's'amuser'. Dat was niet zozeer vermaak op zichzelf, maar een manier van leven. 'S'amuser' deed men in de salon, maar ook in de schouwburg, bij het wandelen of reizen, bij het voeren van een gesprek op hoog niveau en bij het lezen van een goed boek. De hertogin van Maillé die deze voorbeelden geeft, maakte deel uit van een adellijke kring waar alle redelijke meningen waren toegelaten, zolang het doel van 'la sociabilité et la conversation' maar was 'd'amuser' (Maillé, 1984, p. 50-51 en passim). Het ging haar om beschaafde, verfijnde smaak, licht-

voetig maar wel met inhoud. Zo was het ook in de waardering van het optreden in het parlement.

De dames kwamen, zelfs al waren de stoelen in de Kamer niet echt comfortabel. Vooral wanneer succesvolle redenaars zoals de voorman van de royalisten Berryer of de progressieve dichter Lamartine spraken, was een grote groep aanwezig. De populaire minister Chateaubriand bracht volgens Delphine de Girardin – die ook zelf regelmatig op de publieke tribune zat (Giacchetti, 2004, p. 56) – de dames in de Kamer in een ongelooflijke staat van opwinding (Girardin, 1986, I, p. 746-747, 759). Ze gedroegen zich dan niet altijd stijlvol. Volgens een van hen gingen ze in de Kamer soms op de banken staan en ontstond er 'anarchie'. Toen de koning arriveerde tijdens een dramatische zitting (over oorlogsverklaring aan Spanje), begonnen de dames te schreeuwen 'comme si l'on eût été dans la rue', alsof men op straat was (Broglie, 1886, II, p. 297).⁴

Girardin vond het merkwaardig dat redenaars van heel verschillende politieke overtuiging dezelfde uitingen van bewondering wisten los te maken (Girardin, 1986, I, p. 129). Op het eerste gezicht had

Chambre des Députés

ze gelijk. De adellijke dames gingen naar de Chambre alsof ze naar een toneelspel of zanguitvoering in de schouwburg gingen. In hun memoires wisselden ze ook verslagen van parlementaire optredens af met verslagen van optredens in de schouwburg (Dino, 1909, I, p. 11, 59). Vergelijkingen tussen theater en parlement waren niet ongebruikelijk en het bezoek aan de Chambre van Rachel, de vrouwelijke theaterster van haar tijd, veroorzaakte nogal wat opwinding. Omgekeerd werden retorische prestaties in het parlement wel vergeleken met het succes van mooie vrouwen op het belangrijkste bal van het jaar (Girardin, 1986, II, p. 371).

Dit frivole plezier had niettemin een belangrijke politieke betekenis. Het droeg in belangrijke mate bij aan het prestige van het parlement en hielp de normen vestigen waaraan een goede parlementaire spreker moest voldoen. De dames beoordeelden parlementaire optredens als connaisseurs én als niet-kiesgerechtigde buitenstaanders die geen concurrenten van de politici waren. Zoals de hertogin van Maillé het (niet speciaal voor de parlementaire politiek) uitdrukte in het voorwoord van haar memoires:

‘J’étais placée à la fenêtre ... pour voire et juger cet imposant spectacle ... et l’inaction à laquelle me condamnait ma condition de femme me donnait plus de facilité ... pour juger sans prevention.’ (Maillé, 1984, p. 1)

De hertogin van Broglie ging regelmatig luisteren naar de goede sprekers in de Chambre des Députés. Zo hoorde ze de latere royalistische premier Villèle: een lelijke man met een nasaal, zuidelijk accent, zonder charme in zijn optreden, maar een heldere geest die recht op zijn doel afging en geen zijwegen insloeg. Een andere spre-

ker was ook al lelijk en had een stem als een weliswaar mooi maar niet gestemd muziek-instrument; toch maakte hij met zijn nerveuze emotie en expressieve gezicht indruk en had hij de Kamer in zijn macht (Broglie, 1886, II, p. 119-120). De hertogin van Maillé ging bij een belangrijk debat naar de Kamer, waarvan de uitkomst door de grote meerderheid voor de regering al vast stond, want ze wilde ‘les orateurs de l’opposition’ eens goed horen. In haar verslag bespreekt ze een reeks Kamerleden die soms inhoudelijk goed op de hoogte waren maar niet konden spreken; het meest nieuwsgierig was ze naar de beste *redenaar* (Maillé, 1984, p. 65-66).

Belangstelling voor parlementaire wel-sprekendheid ging samen met interesse voor de inhoud. Vrouwen behoorden tot de deskundigen in de actuele politieke kwesties en werden ook op voet van gelijkheid door politici geraadpleegd. Zij verspreidden hun kennis en oordeel via de salons. Een bekend voorbeeld was de hertogin van Broglie, (niet alleen) volgens haar man een erg mooie vrouw en het centrum van een bekende salon. Ze hield zich misschien wel meer met politiek bezig dan met enige andere zaak, zoals blijkt uit de memoires van de hertog van Broglie die veelvuldig citeert uit aantekeningen en brieven van zijn veel eerder overleden vrouw.

Allianties smeden

Salons waren de ontmoetingsplaatsen van de elite. Er werd niet alleen gepraat, maar ook werden er contacten gelegd die voor de politiek van groot belang waren. De prinses van Lieven was trots dat de politieke rivalen Guizot en Molé elkaar in haar salon ontmoetten. Aan de hertogin van Dino schreef ze: ‘M. Molé et M. Guizot se rencontrent chez moi. Ils commencent à

se parler!' (Dino, 1909, II, 183) Met elkaar praten was de eerste stap naar politieke samenwerking. In een andere salon was Molé Thiers tegengekomen en waren ze over samenwerking begonnen te praten – Thiers, Guizot en Molé waren de belangrijkste politici van de Julimonarchie in de jaren 1830 en 1840. De gastvrouw van de salon bemiddelde en zag het met genoegen aan (Girardin, 1986, II, p. 421).

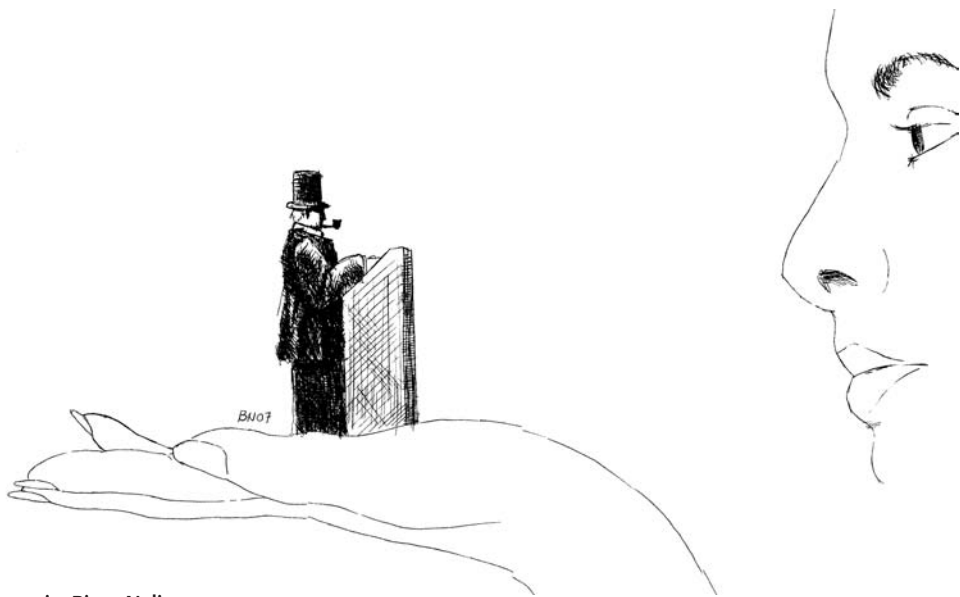
De gastvrouwen wisten ook gunsten in de wacht te slepen voor hun favorieten. Toen haar minnaar Guizot eerste minister was, werd Lieven ervan beschuldigd aan de touwtjes te trekken bij ambassadeursbenoeringen. Een post als ambassadeur in de grote Europese hoofdsteden behoorde tot de mooiste posities die in de politiek te vergeven waren. Mede door de inspanningen van enige adellijke dames werd Chateaubriand in 1821 in Berlijn ambassadeur, later in Londen (de allermooiste post) en daarna in Rome (Martin-Fugier, 1990, p. 187). Toen Guizot premier was geworden, schreef de hertogin van Dino dat Lieven Guizot zover had gekregen een van haar vrienden ambassadeur in Wenen te maken. Volgens Dino waren er geruchten 'que Mme Lieven fait et défait les ambassadeurs', en zou het Franse *corps diplomatique* nogal geïrriteerd zijn (Dino, 1909, III, p. 64). In het adellijke milieu en in de *haute bourgeoisie* was het gebruikelijk dat vrouwen zich met politiek bemoeiden, maar dan wel in een bepaalde hoedanigheid. Men zou kunnen zeggen: in de hoedanigheid van een diplomaat die niet zelf beslissingsbevoegdheid heeft, maar de beslissing door kennis van zaken, invloed en sociale vaardigheden feitelijk kan bepalen.

Het is geen wonder dat vrouwen de diplomatie een aantrekkelijke wereld vonden. Zo aarzelde de jonge hertogin van Dino (die toen nog een andere naam droeg) geen

moment toen haar oom Talleyrand haar vroeg mee te gaan als zijn gastvrouw naar het congres van Wenen in 1814-1815. Later zou ze hem ook vergezellen naar Londen, waar Talleyrand ambassadeur was. Dino was een uitstekende organisator die, jong als ze was, in Wenen de gewenste uitstraling aan het werk van Talleyrand wist te geven en dat later met groot succes ook in Londen deed. Daar droeg ze ook veel bij aan de inhoud van zijn werk door bijvoorbeeld een groot deel van de belangrijke diplomatieke correspondentie voor hem op te stellen (Ziegler, 1962).

Prinses van Lieven was gek op politiek; zonder politiek kon ze niet bedenken wat het leven de moeite waard maakte. Met haar toenmalige man had ze in Londen in de jaren 1820 de Russische ambassade geleid. Er werd gezegd dat zij eigenlijk de baas was. Ze was bedreven in het diplomatieke spel en wist zelfs invloed uit te oefenen op de samenstelling van de Britse regering (Charmley, 2005). Later verhuisde ze naar Frankrijk waar ze Guizot leerde kennen. Evenals Dino hield ze van het parlement; ze bezocht regelmatig de publieke tribune en was onder de indruk van de parlementaire redes van haar minnaar, die ook in haar salon triomfen vierde. Toen Guizot zelf ambassadeur was in Londen, adviseerde en steunde ze hem. Deze positieve invloed ging volgens een commentaar op hun briefwisseling echter verloren in de jaren daarna. Toen wekte ze de indruk dat haar salon het centrum van de wereld was en schiep ze door haar bewondering voor Guizots parlementaire redes de illusie dat hij de wereld beheerste. Die wereld bleek slechts een kleine parlementaire wereld te zijn (*Lettres*, 1964, I, p. xxxvii).

De revolutie van 1848 zou Guizot in één klap uit de politiek slingeren. Het is op het eerste gezicht merkwaardig dat Lieven kort

Illustratie: Bjorn Nelissen

daarvoor vooral geïnteresseerd was in de toestand van zijn keel (Martin-Fugier, 1990, pp. 206-207). Verkoudheid kon een Kamerredenaar niet gebruiken, maar was de toestand van het land niet belangrijker? Het is echter enigszins anachronistisch haar dit te verwijten, want de aristocratische Parijse cultuur draaide om het parlement en de daar geleverde retorische prestaties, ongeveer zoals Londen om het House of Commons draaide. Beperkt kiesrecht en een grote afstand tussen het parlement en het land waren geen monopolie van Frankrijk: ze bestonden overal. Achteraf vallen ze vooral op in Frankrijk omdat de revolutie van 1848 juist die afstand aanklaagde en er daarna een ander regime werd ingevoerd. Juist in de relatieve afzondering van de wereld van de salons en de Kamer vond de ontwikkeling van de parlementaire cultuur en het parlementaire systeem echter een goede voedingsbodem. Binnen die kleine wereld kon over het belang van het parlement een consensus ontstaan die de basis legde voor de latere verruimde parlementaire democratie. Doordat in de eerste

helft van de negentiende eeuw een degelijk begin was gemaakt, verdween het parlementaire systeem niet door de revolutie van 1848 of door het daaropvolgende keizerrijk van Napoleon III. Frankrijk leverde in het begin van de negentiende eeuw een belangrijk voorbeeld van parlementaire ontwikkeling dat in veel landen gevolgd werd (waaronder Nederland) en later met het algemeen kiesrecht zou worden verbonden. In de groei van dit krachtige parlementaire systeem speelden de adellijke dames een cruciale rol.

De informele maar reële macht van de gastvrouwen van de salons was een publiek geheim en waar macht is, ontstaat een tegenbeweging. De tegenmacht werd hier gevormd door het meest efficiënte middel van het maatschappelijke verkeer: roddel en achterklap. De prinses van Lieven was een van de meest ambitieuze gastvrouwen. Ze leefde feitelijk gescheiden van haar echtgenoot, de Russische prins van Lieven met wie ze naar Londen was gekomen. Toen ze naar Parijs was gegaan en Guizot had ontmoet, verschenen persartikelen over hun

affaire en werd er geroddeld over hun intimiteit (Dino, 1909, II, p. 183, 186, 197; Martin-Fugier, 1990, p. 211-212). Lieven klaagde dat ze de reputatie kreeg van een 'archi-intrigante' (*Lettres*, I, p. 209). Zo werden de vrouwelijke wapens van invloed en informele macht bestreden met het even informele en soms even effectieve wapen van de roddel (Zie over het belang van roddel voor de salons ook Lilti, 2005, vanaf p. 323).

Er bestaat geen twijfel dat Guizot en Lieven echt op elkaar gesteld waren, maar relaties zoals deze met een combinatie van gevoel en ambitie worden vaak met wantrouwen bekeken. Ze prikkelen ook de verbeelding. Toen onlangs de conservatieve Britse historicus John Charmley een serieuze diplomatieke geschiedenis publiceerde over Lieven, koos hij als titel *The Princess and the Politicians. Sex, Intrigue and Diplomacy, 1812-40*, en maakte hij ook in het boek gebruik van de prikkelende kanten van zijn onderwerp. Wat subtieler is de analyse door Anne Martin-Fugier (1990, p. 201-214), in haar geval van de combinatie

van liefde en politiek. De meest gepassioneerde brief uit hun briefwisseling stuurde Lieven Guizot meteen nadat ze had gehoord dat Guizot premier zou worden. Ze was uitgelaten en schreef opeens 'tu' in plaats van het tussen hen gebruikelijke 'vous'. Ze was gefascineerd door Guizots politieke positie. Guizot op zijn beurt was nogal onder de indruk van adellijke cultuur in het algemeen en van Lievens adellijke beschaving in het bijzonder. Die was voor hem als leidende politicus die een salon en een prestigieuze uitstraling nodig had ook heel nuttig. Typerend voor hun relatie zijn de twee momenten die Guizot (1868, p. 209-211) in een terugblik noemde als het werkelijke begin ervan: enerzijds een parlementaire rede van Guizot die Lieven beluisterde en heftig bewonderde, anderzijds de dood van Guizots zoon die een band schiep met Lieven die nog rouwde om de dood van twee van haar kinderen. Het persoonlijke en het politieke waren in hun relatie niet te scheiden.

Een andere sterk in politiek geïnteresseerde Franse dame, Hortense Allart, onderhield een relatie met een Britse politicus. Bij de verkiezingen van 1832 vreesde hij niet herkozen te worden en als hij niet verkozen zou worden, zou zij dan wel bij hem blijven? Zij hield immers vooral van het parlement. Zij gaf toe dat vooral parlementariërs haar belangstelling wekten (Walton, 2000, p. 150-151).

Adellijk spel

Delphine de Girardin (1986, I, p. 639-640) beschreef in haar column in 1840 de salon als een theater met de gastvrouw als de steractrice die van toneelspel hield en allerlei rollen op zich nam. De gastvrouwen regelden quasi-spontane ontmoetingen tussen politici in hun salons en speelden de

Delphine de Girardin

rol van goede vriend of flirt om het gedrag van de gasten te beïnvloeden. Het is om meer redenen een interessant commentaar. Ten eerste legde Girardin hier publiekelijk in de krant uit hoe een salon functioneerde. Het was een teken dat de beslotenheid van de wereld van de Parijse politiek en cultuur haar vanzelfsprekendheid verloor. Ten tweede wees het commentaar op het aristocratische karakter van de saloncultuur. In de aristocratische cultuur gold niet authenticiteit als de hoogste waarde, maar de kunst van beschaafde en verfijnde conversatie – ‘l’esprit’, daar ging het om. Aristocraten wilden niet ‘natuurlijk’ zijn, maar letterlijk een rol spelen in ‘le monde’, zoals ze de voor hen belangrijke wereld kortweg aanduiden (Sennett, 1978; Muchembled, 1998, vanaf p. 206, die zich op Sennett baseert).

Het nieuwe parlementaire systeem profiteerde van dit aristocratische spel, dat met zijn dilettantisme en dubbele bodems een gemeenschappelijk kader bood en de politieke strijd kon polijsten. Zouden parlementaire tegenstanders zich gedragen als echte vijanden, dan zou hun woordenstrijd uitlopen op heftige en onbeheerste onenigheid, en dat gebeurde ook nogal eens in de onrustige postrevolutionaire politiek van de eerste helft van de negentiende eeuw. Na de heftige revolutietijd was er behoefte aan rust en wilden velen zich graag aan een nieuw regime verbinden dat die rust zou bieden, maar daarmee was die rust nog niet verzekerd en was ook niet gezegd dat het parlementaire systeem die zou bevorderen. Als critici en publiek op de parlementaire tribune droegen de gastvrouwen en andere dames in de salons bij aan de legitimiteit van het nieuwe systeem onder het kiesgerechtigde publiek en de Parijse elite. Dat in de salons de gastvrouw uitwisseling, overeenstemming en relativering van partijver-

schillen bevorderde, droeg veel bij aan de *agreement to disagree* die een basisvooronderstelling is van het parlementaire systeem.

Deze rol realiseerde men zich nog in de tijd zelf. In de vroegste parlementaire geschiedenis van Duvergier de Hauranne wordt regelmatig naar de invloed van de salons verwezen. Later is die vergeten en werd de geschiedenis van het parlementarisme vooral geschiedenis van instituties en constitutionele regels. Dat is geen wonder want al vanaf het begin van de negentiende eeuw werd de geschiedenis van de salons het nostalgische verhaal over de verdwenen bloei van de achttiende eeuw. Later werd de salon van Madame de Staël van het begin van de negentiende eeuw als een monument van een verdwijnende cultuur beschreven en beschouwde men de salons van de Restauratie als de laatste van een reeks (Een gedegen historiografie is te vinden in Lilti, 2005, hoofdstuk 1). In feite bleven er salons bestaan tot in het *fin de siècle* en later (Martin-Fugier, 2003).

Inmiddels was de functie van de salons voor het parlementaire systeem grotendeels verdwenen en ook daarom vergeten. Bovendien werden de regimes van het begin van de negentiende eeuw niet meer gewaardeerd, en leek hun cultuur irrelevant na de revolutie van 1848. Ook tegenwoordig kan men zich afvragen wat de betekenis is geweest van het parlementaire systeem aan het begin van de negentiende eeuw, aangezien dit systeem later grondig van gedaante veranderde. Maar dan vergeet men de invloed die het Franse parlementarisme van de vroege negentiende eeuw heeft gehad. Parijs was de symbolische hoofdstad van het Europese parlementarisme. In vrijwel heel Europa werden de Franse grondwet, de Franse vorm van het parlement (de halve maan) en de Franse indeling van het

parlement in *gauche* en *droite* als voorbeeld genomen. Toen dit alles vanzelfsprekend was geworden, was de rol van vrouwen al lang uit beeld verdwenen.

Londen, die andere hoofdstad van het parlementarisme, werd meer dan Parijs aangehaald als voorbeeld, maar minder nagevolgd. Daar hadden vrouwen ook een belangrijke rol in de parlementaire cultuur. Politieke gastvrouwen organiseerden gezellige bijeenkomsten van de *society* waar politici elkaar ontmoetten, en het ritme van het mondaine leven volgde voor een belangrijk deel dat van het parlementaire jaar (Onder meer Reynolds, 1998, p. 153-187; Te Velde, 2003). In twee opzichten waren de Franse dames echter belangrijker. Ten eerste waren ze werkelijk de figuren om wie een salon draaide, een situatie die in Engeland niet in die zin bestond. Ook mochten ze prominent op de tribune van de Kamer zitten – in Groot-Brittannië konden vrouwen alleen vanuit een half verborgen positie meeluisteren met de debatten in het House of Commons. Ten tweede speelden ze een wezenlijke rol in de cruciale beginfase van het moderne parlementaire systeem in Frankrijk. De Britse dames zetten een parlementaire traditie voort die zich vanaf de zeventiende en achttiende eeuw had ontwikkeld. In Frankrijk hadden voor de Revolutie wel salons maar had geen modern parlement bestaan.

Marie d'Agoult behoorde tot de Franse dames die een rol in het politieke leven speelden. Ze had vanuit haar positie enige reden voor haar verzuchting dat de democratie niet goed was voor vrouwen, zeker in Frankrijk waar democratie tot het einde van de Tweede Wereldoorlog alleen stemrecht voor mannen betekende. Voor de adellijke dames, tot wie D'Agoult behoorde, was het begin van de negentiende eeuw een tijd van grote invloed op het parlemen-

taire leven. Deze invloed was niet formeel vastgelegd. Juist in de totstandkoming van een nieuw politiek systeem, wanneer alles nog vloeiend is, is dergelijke informele invloed een macht van betekenis. Daarom kan de parlementaire macht van vrouwen goed gedemonstreerd worden aan de hand van het Frankrijk van het begin van de negentiende eeuw. Ze bestond echter in bijna even grote mate ook in Groot-Brittannië. De breuk van de Franse Revolutie was in dit opzicht minder radicaal dan onder anderen Landes heeft gesuggereerd. Zij stelde de negentiende eeuw in feite als te modern voor. De Franse Revolutie maakte niet in alle opzichten een einde aan het Ancien Régime en een nieuwe instelling als het parlement bouwde voort op een deel van de erfenis ervan. Wie daar oog voor heeft, ziet ook de politieke rol van vrouwen in de context van het parlement. Die kan het uitgangspunt zijn voor verder onderzoek naar de politieke positie van vrouwen dat nieuw licht zou kunnen werpen op het belang van informele macht, allereerst in de landen waar het parlementarisme beslag kreeg.⁵

Noten

1. Denise Z. Davidson stelt deze kwestie aan de orde in haar recensie in *H-France Review*, 4 (oktober 2004), No. 108. URL: <http://www.h-france.net/vol4reviews/davidson3.html>
2. Dupêchez, 2001, ook de uitgever van de memoires en briefwisseling van D'Agoult.
3. Joseph Delpech in *Revue du Droit Public et de la Science Politique en France et à l'étranger* (1905), pp. 215-221, vooraf p. 221.
4. Hij citeert de aantekeningen van zijn betrekkelijk vroeg overleden vrouw Albertine de Staël von Holstein, dochter van Madame de Staël, die evenals haar moeder zelf een invloedrijke salon had.
5. Nederland is in dit verband een intrigerende casus: een in vergelijking met Groot-Brittannië en Frankrijk relatief late ontwikkeling van het parlementarisme (vanaf 1814 maar voldragen pas

na 1848) en een geringe invloed van adellijke cultuur. Adellijke dames traden er veel minder prominent naar voren dan in de twee grote landen.

Literatuur

- Agoult, M. d' (1990). *Mémoires, souvenirs et journaux de la comtesse d'Agoult (Daniel Stern)* Ed. Charles F. Dupêchez. Parijs: Mercure de France.
- Barthélemy, J. (1904). *L'introduction du Régime Parlementaire en France sous Louis XVIII et Charles X*. Parijs: Giard et Brière.
- Brogie, V. de (1886). *Souvenirs 1785-1870 du feu duc de Broglie*. 2 dln. Parijs: Calmann-Lévy.
- Charmley, J. (2005). *The princess and the politicians. Sex, intrigue and diplomacy, 1812-1840*. London: Viking.
- Dino, D. de (1909). *Chronique de 1831 à 1862* Ed. Princesse Radziwill. 3 dln. Parijs: Calmann-Lévy.
- Dupêchez, Ch. (2001). *Marie d'Agoult. Le grand amour de Liszt*. Parijs: Perrin.
- Duvergier de Hauranne, P. (1857-1872). *Histoire du gouvernement parlementaire en France, 1814-1848*. 10 dln. Parijs: Lévy.
- Giacchetti, C. (2004). *Delphine de Girardin. La muse de Juillet*. Parijs: l'Harmattan.
- Girardin, D. de (1986). *Lettres parisiennes du vicomte de Launay*. 2 dln. Parijs: Mercure de France.
- Goodman, D. (1994). *The Republic of letters. A cultural history of the French Enlightenment*. Ithaca/Londen: Cornell University Press.
- Guizot, F. (1868). *Mélanges biographiques et littéraires*. Parijs: Lévy.
- Kale, S. (2004). *French salons: high society and political sociability from the old regime to the Revolution of 1848*. Baltimore Md./Londen: Johns Hopkins University Press.
- Landes, J.B. (1988). *Women and the public sphere in the age of the French Revolution*. Ithaca/Londen: Cornell University Press.
- Laquière, A. (2002). *Les origines du régime parlementaire en France (1814-1848)*. Parijs: PUF.
- Lettres de François Guizot et de la princesse de Lieven*. Ed. Jacques Naville. (1963-1964). 3 dln. Parijs: Mercure de France.
- Lilti, A. (2005). *Le monde des salons. Sociabilité et mondanité à Paris au XVIIIe siècle*. Parijs: Fayard.
- Maillé, B.-J. (1984). *Souvenirs des deux Restaurations*. Ed. Xavier de la Fournière. Parijs: Perrin.
- Mansel, Ph. (2001). *Paris between Empires. Monarchy and Revolution 1814-1852*. New York: St Martin's Press.
- Martin-Fugier, A. (1990). *La vie élégante ou la formation du Tout-Paris 1815-1848*. Parijs: Fayard.
- Martin-Fugier, A. (2003). *Les salons de la IIIe République. Art, littérature, politique*. Parijs: Perrin.
- Muchembled, R. (1998). *La société policée. Politique et politesse en France du XVIe au XXe siècle*. Parijs: Seuil.
- Reynolds, K.D. (1998). *Aristocratic women and political society in Victorian Britain*. Oxford: Clarendon Press.
- Sennett, R. (1978). *The fall of public man. On the social psychology of capitalism*. New York: Vintage Books.
- Staël, G. de (1983). *Considérations sur la Révolution Française*. Ed. Jacques Godechot. Parijs: Tallandier.
- Stock-Morton, Ph. (2000). *The life of Marie d'Agoult alias Daniel Stern*. Baltimore/Londen: The Johns Hopkins U.P.
- Velde, H. te (2003). *Het theater van de politiek. Rede*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Walton, Wh. (2000). *Eve's proud descendants. Four women writers and republican politics in nineteenth-century France*. Stanford: Stanford U.P.
- Ziegler, Ph. (1962). *The duchess of Dino*. Londen: Collins.